

УДК 94.001.73 (47+57) «18/20»

Микола ТРУБЧАНИНОВ

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8432-478X>

кандидат історичних наук, доцент

доцент кафедри української філології

та історії Навчально-наукового інституту

Міжнародних відносин ХНЕУ ім. С. Кузнеця

(Харків, Україна)

E-mail: trubchaninov83@gmail.com

ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА СЕЛЯНСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ ЯК ВАЖЛИВА УМОВА МОДЕРНІЗАЦІЇ КУСТАРНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ

Анотація. У статті досліджується роль професійно-технічної освіти селянських підприємців у процесі модернізації кустарної промисловості Слобідської України. Автор аналізує освітні прийоми спрямовані на підвищення професійної компетентності місцевих ремісників і малих виробників, та показує їхній вплив на розвиток виробничих технологій, підвищення якості продукції та економічну ефективність кустарного виробництва. Особлива увага приділяється історичним аспектам професійної підготовки, структурі навчальних закладів та методам навчання, які дозволяли передавати не лише традиційні ремісничі навички, а й сучасні технологічні підходи, спрямовані на удосконалення кустарного виробництва. Досить швидкий економічний розвиток Російської імперії протягом XVIII – першої половини XIX ст., у тому числі й земель Слобідської України, які до неї в цей час тимчасово входили, закономірно поставило завдання більше поглибленої підготовки фахівців для роботи в різних областях народного господарства, у тому числі в сфері селянського промислового підприємництва. Разом з тим, розвиток професійної освіти в цей історичний період мало відповідав існуючим вимогам й в епоху корінних соціально-економічних перетворень 1860-х рр. Потреби соціально-економічного й загальнокультурного розвитку українських земель у складі Російської імперії визначали розвиток загальноосвітньої та професійної школи, появу спеціальної навчальної літератури, збільшення кадрів викладачів у галузевих навчальних

закладах. Основні чинники розвитку освіти та соціально-економічний розвиток регіону лягли в основу даної статті.

Особлива увага приділяється взаємозв'язку освіти та соціально-економічного розвитку регіону, а також механізмам поширення нових технологій серед кустарних майстерень. Стаття базується на історичних джерелах, архівних матеріалах і сучасних дослідженнях, що дозволяє окреслити перспективи впровадження професійної підготовки як важливого чинника модернізації місцевої промисловості.

Ключові слова: професійно-технічна освіта, селянські підприємці, кустарна промисловість, модернізація, Слобідська Україна.

Mykola TRUBCHANINOV,
 orcid.org/0000-0001-8432-478X
 Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
 Associate Professor of the Department of Ukrainian Philology
 and History of the Educational and Scientific Institute
 of International Relations of the S. Kuznets Kharkiv National
 University of Economics
 9-A Nauky Ave., 61001
 E-mail: trubchaninov83@gmail.com

Abstract. The article examines the role of vocational education for rural entrepreneurs in the modernisation of cottage industries in Sloboda Ukraine. The author analyses educational methods aimed at improving the professional competence of local craftsmen and small producers, and shows their impact on the development of production technologies, improving product quality and the economic efficiency of cottage industries. Particular attention is paid to the historical aspects of vocational training, the structure of educational institutions, and teaching methods that allowed for the transfer of not only traditional craft skills but also modern technological approaches aimed at improving handicraft production. The rapid economic development of the Russian Empire during the 18th and first half of the 19th centuries, including the lands of Sloboda Ukraine, which were temporarily part of it at that time, naturally posed the task of more in-depth training of specialists to work in various areas of the national economy, including in the field of peasant industrial entrepreneurship. At the same time, the development of vocational education during this historical period did not meet the existing requirements, even in the era of radical socio-economic

transformations of the 1860s. The needs of socio-economic and general cultural development of the Ukrainian lands within the Russian Empire determined the development of general education and vocational schools, the emergence of specialised educational literature, and an increase in the number of teachers in industry-specific educational institutions. The main factors in the development of education and the socio-economic development of the region form the basis of this article.

Particular attention is paid to the interconnection between education and the socio-economic development of the region, as well as the mechanisms for the dissemination of new technologies among craft workshops. The article is based on historical sources, archival materials and contemporary research, which allows us to outline the prospects for the introduction of vocational training as an important factor in the modernisation of local industry.

Keywords: vocational education, rural entrepreneurs, cottage industry, modernisation, Sloboda Ukraine.

Постановка проблеми. Серед найбільш характерних особливостей і рис селянської промисловості важливе місце займали форми й методи професійно-технічної освіти промислового населення Слобідської України й проблеми їх взаємного впливу з основними аспектами самої селянської промислової підприємництва. Це визначалося тим що значні масштаби розвитку різноманітних форм селянської промислової підприємництва стали можливими на Слобідській Україні значною мірою завдяки розвитку тут системі професійно-технічної підготовки фахівців із всіх галузей кустарної промисловості. У цілому професійна освіта кустарів, як і вся система утворення в Харківській губернії, до самого 1917 р. залишалася багатоваріантною.

Аналіз досліджень. Проблема професійно-технічної освіти селянських підприємців та її вплив на розвиток кустарної промисловості Слобідської України привертала увагу багатьох дослідників вітчизняної історіографії. Історики, економісти та педагоги досліджували різні аспекти цього явища, надаючи значення як освітньому, так і економічному компоненту розвитку регіональної промисловості.

Серед класичних праць слід відзначити роботи М. Грушевського, який висвітлював загальні соціально-економічні процеси на території Слобідської України та підкреслював роль освіти в становленні професійних навичок населення. У наукових дослідженнях кінця XIX — початку XX століття (зокрема, статистичні огляди Харківської губернії) підкреслювалась велика різноманітність форм ремісничої підготовки, що включала навчання в ремісничих школах, приватних майстернях та громадських навчальних закладах, а також практичне освоєння технологій на виробництві.

Сучасні дослідники І. Ковальчук, О. Петренко, Л. Сидоренко, М. Маслов, М.Трубчанінов розглядають професійно-технічну освіту як важливий чинник економічного розвитку регіону, зокрема взаємозв'язок між освітніми ініціативами та підвищенням продуктивності кустарних підприємств, а також формування підприємницьких компетенцій селян. Особлива увага приділяється соціальним аспектам освіти: розвитку ремісничих династій, передачі професійного досвіду та адаптації традиційних ремесел до ринкових умов.

Разом із цим, у науковій літературі відзначається недостатність комплексних досліджень, які б поєднували освітній та економічний аспекти кустарного підприємництва саме на Слобідській Україні. Більшість робіт обмежується або загальними соціально-економічними оглядами, або розглядом освіти як окремого феномену без детального аналізу її впливу на модернізацію виробничих процесів.

Метою статті є дослідження ролі професійно-технічної освіти селянських підприємців у процесі модернізації кустарної промисловості на Слобідській Україні, визначення її впливу на розвиток виробничих технологій, підвищення продуктивності та конкурентоспроможності місцевих ремісників.

Виклад основного матеріалу. В селах Слобідській Україні дітей до праці кустарно-ремісницької діяльності привчали поступово, використовуючи організацію спільної праці в родині. На початку головну роль грали дорослі, а дітьми виконувалася тільки деякі посильні доручення. А потім діти самі починали

наслідувати батьків. Коли дитина освоїть яку-небудь роботу або кустарно-ремісницьку операцію й починає добре справлятися з нею, дорослі давали їй самостійні завдання. При цьому в кожній кустарній родині батьки намагалися й дівчаток і хлопчиків привчати до всіх видів домашньої та ремісницької роботи порівну, з огляду на їхні можливості й вік. Приклад батька сильно впливав на навички хлопчиків до домашніх і ремісничих робіт. Діти селян-кустарів, які були звільнені від домашніх обов'язків, виростали недотепними, малопридатними до заняття промисловим підприємництвом, а до чужої успішної праці ставилися нешанобливо (Докладная записка о развитии кустарных промыслов по данным Всероссийской кустарно-промышленной выставки и съезда деятелей, 1902: 194–199).

Поступово виготовлення дітьми керамічних, дерев'яних та плетених забавок в багатьох кустарних осередках Слобожанщини сформувався в особливий іграшковий кустарний промисел, який частіше за все був побічним у системі основного виробництва – прядильно-ткацького, гончарного, деревообробного, кошикарного тощо. Спочатку кустар-майстер давав дитині маленькі завдання, перемикаючи його на інші види роботи в міру виконання попереднього завдання. Якщо з незвички дитина утомлювалася, то намагалися перекинути її на більш легку роботу. Поступове привчання дітей до домашніх обов'язків виробляло в них необхідні навички й уміння для заняття кустарним промислом. Така праця ставала для них необтяжливою, з'являлося бажання доводити до кінця почату справу. Участь дітей у домашній праці кустарно-ремісницькій діяльності привчало їх до відповідальності, дисципліни, працьовитості, робило їх більше пристосованими до умов життя в епоху модернізаційних змін другої половини XIX – початку XX ст., зокрема, до раціонального ведення свого господарства, до активного використання в господарстві підсобних промислових виробництв і промислів. Батьки завжди хвалити сина або дочку за досягнуті ними результати (Ежегодник народного труда, 1898: 19–22).

Професійне навчання молоді шляхом передачі їй соціально-трудового й професійного досвіду старших існувало на Слобожанщині вже в XVII ст. Протягом XVIII - першої половини XIX ст. тут сформувалось кілька форм професійного навчання: домашнє, общинне, монастирське й державне. В умовах замкнутого

домашнього господарства слобожанський селянин володів приблизно 200 професійними вміннями, тобто був універсалом у своїй справі й цей універсалізм повинен був передати нащадкам. Можна констатувати, що в силу ряду географічних й історико-економічних особливостей в кінці XVIII – на початку XX ст. на території Слобідської України в сільському середовищі сформувалися стійкі селянські кустарно-промислові кластери – локалізовані скупчення підсобних промислових виробництв в селянських господарствах, зайнятих в однорідних або суміжних промислах й орієнтованих на виробництво певної продукції в масовому масштабі, на широкий ринок (Трубчанінов, 2016: 186). До середини XIX ст. на Слобідській Україні історично зложилися три основні форми професійного навчання в сфері селянського промислового підприємництва: сімейне, учнівство у майстра й організоване навчання в навчальних закладах, що почали з'являтися в регіоні в першій половині XIX ст. Перша форма відбивала традиції передачі підростаючому поколінню общинного й сімейного соціально-трудового й побутового досвіду, історично накопиченого певними соціальними групами селянства. У сімейному навчанні у майбутніх кустарів з дитинства формувався інтерес до майбутньої професії. Це наочно видно з розповідей сумського кустаря деревообробника В.І. Тесленко, який розповідав земським статистам в 1873 р., що діти завжди вчилися від своїх батьків років із чотирьох, а до семи вже виробляли самі собі дерев'яні іграшки, при цьому змагаючись із братами й сусідськими хлопчиськами. Це підтверджують спогади гончарів з с. Матвієнко з с. Ямпіл, який розповідав земцям, що батьки з метою зацікавити дітей виробляли глиняні іграшки заохочуючи дитячу працю (Бломквист, 1887: 39-48)

Повсюдно в селах Слобідській України передача новим поколінням здобутків матеріальної й духовної культури народу традиційно починалася з відповідного трудового виховання дітей у селянській родині. Оскільки народження дитини завжди розглядалося селянами як поява майбутнього трудівника, продовжувача справи батьків, і основна увага в сім'ї зверталась саме на трудове виховання. В селянській сім'ї, члени якої були зайняті в сфері промислового підприємництва, мета трудового виховання складалася не тільки з надання практичної допомоги батькам, в прищепленні любові та прив'язаність до праці, нетерпимості до неробства і

байдикування, а й у тому щоб навчити дитину основам технічного та образотворчого мистецтва («Губернии России», 1899: 281–288).

В другій половині XIX – на початку XX ст. кожна слобожанська родина, особливо родина селянина-кустаря, який займався певним видом промислового підприємництва, завжди була складною підсистемою суспільства й виконувала різноманітні соціальні функції. Трудове виховання дитини в родині селянина-кустаря починалися з формування елементарних уявлень про трудові обов'язки. Праця дитини в родині селянина-кустаря була також необхідним і важливим засобом розвитку психіки й моральних уявлень особистості. В родині селянина-кустаря різноманітна трудова діяльність повинна була стати для дітей природною фізичною й інтелектуальною потребою. Трудове виховання було тісно пов'язане з політехнічною підготовкою дітей кустарів. Політехнічна освіта забезпечувала знання основ техніки, технології й організації кустарного виробництва; озброювала дітей загальнотрудовими знаннями й навичками; розвивала творче відношення до праці; сприяла правильному вибору промислового підприємництва. Таким чином, політехнічна освіта була базою трудового виховання в родині селянина-кустаря («Докладная записка о развитии кустарных промыслов по данным Всероссийской кустарно-промышленной выставки и съезда деятелей», 1904: 181–189).

Традиції сімейної педагогіки, що склалися на Слобідській Україні, починаючи ще з XVII - XVIII ст., виробили в кожній кустарній родині певні засади виховання та навчання, які полягали у поступовому нарощенню у дітей певних виробничих і творчих навиків. Підготовка селянських дітей до заняття промисловим підприємництвом ґрунтувалася на прямій передачі досвіду від батька – синові, від матері – дочці. До двадцяти років хлопець повинен був опанувати всі види «чоловічого діла» і працювати нарівні з дорослими. Дівчата навчалися всім тонкощам жіночої роботи: пряди, ткати, шити одяг та ін. Коли в сім'ї хтось з дорослих займався тим чи іншим промисловим підприємництвом то дітей залучували до цього ремесла вже починаючи з п'яти – семи років. Першими кроками такої сімейної освіти звичайно була участь дітей в виготовленні різноманітних іграшок з кераміки, дерева, лози, соломи, паперу та ін. На жаль всього різноманіття слобожанської іграшки,

датованої другою половиною XIX- початком XX ст., в музейних експозиціях сучасних Харківської, Сумської та Донецької областей України та Курської, Белгородської і Воронежської областей РФ збереглася тільки їх незначна частина. До нашого часу дійшли переважно керамічні, дерев'яні та солом'яні зразки – «ляльки», «вершники», «птахи» тощо («Ежегодник кустарной промышленности. 1912 год», 1912: 58–63).

Майже в кожній сім'ї, де дорослі займалися плетінням з лози, рогози і соломи, дітей, незалежно від стану, залучали до цих промислів. Тут навчання починалось з виготовлення іграшок, найбільш поширеними серед селянських дітей були чудернацькі солом'яні ляльки з перев'язаною головою і талією та довгими руками. Далі діти вчилися виплітати солом'яні брилі, форма яких залежала від місцевих художніх традицій. Найбільша кількість дітей залучалася батьками до сімейного виробництва в сфері кустарного кошикарства та рогозоплетіння. Наприклад, в Харківській губернії кустарне кошикарство було традиційно сконцентровано переважно в трьох повітах - Куп'янському, Старобільському і Харківському (Російський державний історичний архів: 5). Так, в Куп'янському повіті на хуторі Кулагівка в 124 селянських сім'ях діти поряд з дорослими займалися кошиковим промислом, а на хуторі Синьківка в 153 тутешніх дворах діти майстрів виготовляли на продаж плетені кошики, бутелі та меблі. У с. Заоскілля в більш ніж 30 господарствах діти приймали участь в виготовленні корзин – «базарниць», дорожніх кошиків, плетених столів, стільців, крісел тощо (Російський державний історичний архів: 6-7).

Якщо в традиційному суспільстві професійні вміння й навички передавалися в процесі трудової діяльності, то в індустріальному суспільстві, в умовах диференціації й спеціалізації кустарно-ремісничої праці, виникла необхідність навчання селянських дітей ремеслу як основі промислового підприємництва шляхом спеціально організованого індивідуального навчання - учнівства. Історичний досвід розвитку в другій половині XIX на початку XX ст. в селах Слобідської України селянського промислового підприємництва показав, що в цій сфері народного господарства індивідуальне учнівство виявилось досить продуктивною системою професійного

навчання, у середині якої стали розвиватися окремі промисли, з'явилася їхня дробова спеціалізація, почалося використання нових технологій і форм організації праці, а відповідно у кустарів відбувалася диференціація знань і вмінь.

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. в селах Слобідської України система учнівства була основною формою навчання майбутньому промисловика. Вона ж переважала й у перші післяреформені десятиліття, а за кількістю учнів домінувала й пізніше – на початку XX ст. Система учнівства характеризувалася певними позитивними рисами: не мала вікового цензу, процес навчання був досить близький до реального виробництва, учень під час навчання не відривався від свого господарства та своїх батьків та ін. В той же час строки і якість оволодіння ремеслом при індивідуальному навчанні майже цілком залежали від майстра, до якого прикріплювався учень. Навчання велося безсистемно, часто більша частина часу витрачалася на виконання різних підсобних робіт, так як навчальних програм не існувало. Теоретичних знань за фахом учень майже не отримував, бо майстер часто бачив в своєму учневі майбутнього конкурента (Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии, 1914:с15–18).

У слобожанських селах другої половини XIX ст. – початку XX ст. учнями виступали як підлітки, так і дорослі селяни, які вирішили зайнятися виробничим підприємництвом. Між учнем або його батьками з однієї сторони й кустарним майстром з іншого укладався письмовий учнівський трудовий договір, який обов'язково реєструвався у волосній книзі угод і договорів. Такий договір регламентував весь процес і строки навчання, що можна побачити на прикладі вивченого нами тексту договору, який було уклали в 1873 році між собою коваль з с. Бітеця Сумського повіту І.П. Ткаченко та його майбутній учень дванадцятилітній підліток М. А. Косовиць (Кустарная хроника, 1914: 12). Аналіз змісту подібних учнівських трудових договорів, що були укладені в селах Слобідської України протягом другої половини XIX ст. - початку XX ст. й вивчених автором, дозволяє зробити висновок про те, що патріархальність у відносинах між кустарем-учителем і його учнем поступово змінювалася на чітко виражену прагматичну форму. Так, якщо учень не виконував умови договору, укладеного його батьками, вони повинні були

винагородити майстра за понесені ним збитки, про що вказується в законах, які були прийняті в 1878 і 1899 роках (Кустарная промышленность, ее нужды и меры для их удовлетворения, 1909: 29-24).

До другої групи спеціалізованих професійно-технічних навчальних закладів, призначених для сільських кустарів й фінансованих державою, належали школи, училища й навчальні майстерні, створені центральними сільськогосподарськими відомствами. До таких, наприклад, належало кустарне відділення при Харківському землеробському училищі, де готовили переважно майбутніх учителів-інструкторів з окремих селянських промислів, а також навчальна майстерня з виготовлення плетених виробів з лози, створена на державні засоби 1907 р. у сл. Боромля Охтирського пов. Навчання в подібних майстернях ішло безпосередньо в процесі виробництва.. Наприклад, у Боромлянській школі-майстерні її учні не тільки брали активну участь у виготовленні різноманітних виробів з лози, але одержували значну частину прибутку від їхньої реалізації (Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия, 1913: 84-89).

Створення спеціальних класів і курсів промислової майстерності відображало принципову позицію церкви щодо підтримки місцевої кустарної промисловості. Священнослужителі вбачали в ній один з основних способів рішення багатьох як соціально-економічних, так і морально-психологічних проблем, актуальних у той період для сільського населення. Серед церковнопарафіяльних шкіл Слобідської України в цьому плані особливо виділялося кустарне відділення при Миколаївській двокласній парафіяльній школі в сл. Нова Водолага Валківського повіту. Тут особливий інструктор, що оплачувався із засобів приходу, щорічно вчив від 10 до 15 підлітків всіх тонкостей виготовлення гончарного посуду. При школі також були створені склад-магазин і музей гончарних виробів (Королёв, 1892: 416).

У цілому система професійно-технічної освіти, пройшовши на землях Слобідської України великий історичний шлях, стала потужним фактором підвищення освітнього й культурно-технічного рівня сільських кустарів, всебічного вдосконалення способу життя сільського населення, одним зі шляхів здійснення соціальної політики держави та одним із важливих напрямків діяльності Харківського

земства. Всього протягом другої половини ХІХ ст. – початку ХХ ст. в селах Слобідській Україні основи селянських кустарних промислів викладалися в значній частині державних, земських, церковних і часток навчальних закладів.

Висновки. Таким чином, система професійно-технічної освіти, пройшовши на землях Слобідської України великий історичний шлях, в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст. стала потужним фактором підвищення освітнього й культурно-технічного рівня сільських кустарів. Створені в регіоні форми професійно-технічної освіти, всі разом, доповнюючи одна одну, з одного боку, характеризували динаміку самого селянської промислового підприємництва, будучи його невід'ємною частиною, а з іншого, створювали додаткові передумови для подальшого поширення селянських промислів в селах Слобідській Україні. Поступальний розвиток на Слобожанщині, на протязі всього періоду що досліджується, різноманітних селянських промислів став можливим тут лише завдяки активному залученню до промислової діяльності все більшої кількості селянських дітей, тобто завдяки постійній передачі з покоління в покоління виробничих, техніко-технологічних, художніх та інших традицій, які утверджувались століттями шляхом незлічених повторень процесів, схем, мотивів, образів, форм і, удосконалюючись, набували чарівної довершеності. Професійно-технічна освіта селянських підприємців стала важливою умовою модернізації кустарної промисловості на Слобідській Україні в другій половині ХІХ ст. – на початку ХХ ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Докладная записка о развитии кустарных промыслов по данным Всероссийской кустарно-промышленной выставки и съезда деятелей 1902 г. СПб. : Тип. МВД, 1904. 259 с.
2. Ежегодник народного труда/ под. ред. В. В. Черняева. М.: Тип. И. Д. Сытина, 1898. 461с.
3. Бломквист А. Кустарная промышленность в России // Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. СПб.: Типогр. В. Киршбаума, 1887. Т. 16. С. 37–101.
4. Губернии России. СПб.: Изд. ЦСК МВД, 1899. 308 с.

5. Докладная записка о развитии кустарных промыслов по данным Всероссийской кустарно-промышленной выставки и съезда деятелей 1902 г. СПб. : Тип. МВД, 1904. 259 с.
6. Ежегодник кустарной промышленности. 1912 год / Под ред. Е. Д. Максимова. – СПб.: Тип. «Энергия», 1912. Т. 1. Вып. 1. 224 с.
7. РДІА. Російський державний історичний архів. Ф.401. - Кустарний відділ Всеросійської промислової та художньої виставки 1896р. в Новгороді. Оп.1.Спр.18. Арк.5–7.
8. Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии. Х.: Тип. губ. правления, 1914. 103с.
9. Кустарная хроника. *Кустарный труд*. 1914. – № 12. С. 12
10. Трубочанінов М.А. Формування та розвиток на території європейської Росії селянських кустарно-промислових кластерів у кінці XVIII – на початку XX століття. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»*. Харків, 2016. Вип.53. С.179-188 URL: <https://zenodo.org/records/400774>
11. Кустарная промышленность, ее нужды и меры для их удовлетворения. СПб.: типография В.Киршбаума, 1909. 72 с.
12. Ежегодник Главного Управления Землеустройства и Земледелия по Департаменту Земледелия. Год шестой 1912. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1913. 717с
13. Королёв Ф.Н. Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях. Исследования 1888–1890 гг./ Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб.: Тип. В.Киршбаума, 1892. Т.1. С.404–429.

References.

1. Dokladnaya zapiska o razvitii kustarnyih promyislov po dannym Vserossiyskoy kustarno-promyishlennoy vyistavki i s'ezda deyateley 1902 g. [Memorandum on the development of cottage industries based on data from the All-Russian Cottage Industry Exhibition and Congress of Industry Leaders 1902 g.] (1904). SPb. : Tip. MVD, 259 s. [in Russian].

2. Ezhegodnik narodnogo truda (1898) [Yearbook of National Labour] pod. red. V. V. Chernyaeva. M.: Tip. I. D. Syitina, 1898. 461s. [in Russian].
3. Blomkvist A.(1887) Kustarnaya promyshlennost v Rossii [Craft industry in Russia] Trudy komissii po issledovaniyu kustarnoy promyshlennosti v Rossii. SPb.: Tipogr. V. Kirshbauma, T. 16. S. 37–101. [in Russian].
4. Gubernii Rossii[Provinces of Russia] (1899). SPb.: Izd. TsSK MVD. 308 s. [in Russian].
5. Dokladnaya zapiska o razvitii kustarnyih promyislov po dannym Vserossiyskoy kustarno-promyshlennoy vyistavki i s'ezda deyatel'ey 1902 g [Memorandum on the development of cottage industries based on data from the All-Russian Cottage Industry Exhibition and Congress of 1902.] (1904). SPb. : Tip. MVD, 259 s. [in Russian].
6. Ezhegodnik kustarnoy promyshlennosti. 1912 god [Yearbook of Handicraft Industry. 1912] (1912)/ Pod red. E. D. Maksimova. SPb.: Tip. «Energiya», T. 1. Vyip. 1. 224 s. [in Russian].
7. RDIA. Rosiiskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv. F.401. Kustarnyi viddil Vserosiiskoi promyslovoi ta khudozhnoi vystavky 1896r. v Novhorodi.[Handicraft section of the All-Russian Industrial and Art Exhibition of 1896 in Novgorod.] Op.1.Spr.18. Ark.5–7. [in Ukrainian].
8. Otchetyi Harkovskoy gubernskoy zemskoy upravly o razvitii kustarnyih promyislov v gubernii [Reports of the Kharkiv Provincial Zemstvo Council on the development of cottage industries in the province.] (1914). H.: Tip. gub. pravleniya, 103s. [in Russian].
9. Kustarnaya hronika [Handicraft chronicle] (1914). *Kustarnyyi trud*. №12. S. 12[in Russian].
- 10.Trubchaninov M.A. Formuvannia ta rozvytok na terytorii yevropeiskoi Rosii selianskykh kustarno-promyslovykh klasteriv u kintsi XVIII – na pochatku XX stolittia.[The formation and development of peasant handicraft and industrial clusters in European Russia in the late 18th and early 20th centuries.] *Zbirnyk naukovykh prats. Seriiia «Istoriia ta heohrafiia»*. Kharkiv, 2016. Vyp.53. S.179-188 [in Ukrainian].
- 11.Kustarnaya promyshlennost, ee nuzhdy i meryi dlya ih udovletvoreniya [Craft industry, its needs and measures to meet them.] (1909). SPb.: tipografiya V.Kirshbauma, 72 s. [in Russian].
- 12.Ezhegodnik Glavnogo Upravleniya Zemleustroystva i Zemledeliya po Departamentu Zemledeliya. [Yearbook of the Main Directorate of Land Management and Agriculture for the Department of Agriculture.] (1913) God shestoy 1912.SPb.: Tip. V.Kirshbauma,. 717s[in Russian].
- 13.KorolYov F.N.(1892) Kustarnoe goncharstvo v Poltavskoy, Harkovskoy i Chernigovskoy guberniyah. Issledovaniya 1888–1890 gg.[Artisanal pottery in the

Poltava, Kharkiv, and Chernihiv provinces. Research conducted between 1888 and 1890.] Otchetyi i issledovaniya po kustarnoy promyishlennosti v Rossii. SPb.: Tip. V.Kirshbauma, T.1. S.404-429.[in Russian].